

Ελευθερία Μαντά

Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΛΦΑΒΗΤΟΥ
ΓΙΑ ΤΗ ΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ.
ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Όπως είναι γνωστό, το ζήτημα της επιλογής ενός και μόνο αλφαβήτου για την απόδοση της αλβανικής γλώσσας ταλάνισε για αρκετές δεκαετίες τους Αλβανούς συγγραφείς και εθνικιστές και θεωρήθηκε ως απαραίτητη προϋπόθεση και ταυτόχρονα αναπόσπαστο συστατικό στοιχείο της προσπάθειάς τους για την πνευματική αφύπνιση του καθυστερημένου αλβανικού έθνους. Πολλά και ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι τα όσα μέχρι στιγμής έχουν γραφτεί σχετικά με τη διαμάχη για την καθιέρωση του λατινικού, του ελληνικού ή του αραβικού αλφαβήτου¹. Στην παρούσα περίπτωση θα σταθούμε μόνο στη χρήση του ελληνικού αλφαβήτου για την απόδοση της αλβανικής γλώσσας², το οποίο, παρ' όλη τη διάδοση που γνώρισε κυρίως στο νότιο τμήμα της Αλβανίας, δεν κατόρθωσε τελικά να επικρατήσει.

Η χρήση του ελληνικού αλφαβήτου φαίνεται ότι είχε μακρά παράδοση, καθώς οι πρώτες σχετικές μαρτυρίες είναι αρκετά πρώιμες: το πρώτο από τα δύο παλαιότερα σωζόμενα χειρόγραφα ανάγεται ήδη στο διάστημα μεταξύ 14ου και 16ου αι. Πρόκειται για μια περικοπή του Ευαγγελίου της Μ. Παρασκευής μεταφρασμένη στην αλβανική και πιο συγκεκριμένα στην τσοκική διάλεκτο του νότου³. Δυστυχώς το αλφάβητο, στη μορφή που μας σώζεται, δεν

1. Βλ. σχετικά H. Myzyri, «Problemi i alfabetit të gjuhës shqipe në prag të Kongresit të Manastirit» [Το πρόβλημα του αλφαβήτου της αλβανικής γλώσσας στις παραμονές του Συνεδρίου του Μοναστηρίου], *Studime Filologjike*, 2 (1990), 91-102· T. Osmani, *Histori e alfabetit të gjuhës shqipe* [Η ιστορία του αλφαβήτου της αλβανικής γλώσσας], Tiranë 1987· Sh. Demiraj - K. Prifti, *Kongresi i Manastirit* [Το Συνέδριο του Μοναστηρίου], Tiranë 1978· *Alfabeti i gjuhës shqipe dhe Kongresi i Manastirit* [Το αλφάβητο της αλβανικής γλώσσας και το Συνέδριο του Μοναστηρίου], Tiranë 1972· και S. Skendi, «The History of the Albanian Alphabet: A Case of Complex Cultural and Political Development», *Südat-Forschungen*, 19 (1960), 263-284.

2. Η σύντομη καταγραφή που ακολουθεί δεν φιλοδοξεί να είναι πλήρης, καθώς απουσιάζει μέχρι στιγμής μια συστηματική καταλογογράφηση των αλβανικών κειμένων με ελληνική γραφή σε βιβλία, χειρόγραφα, έγγραφα κλπ. Η πιο συστηματική προσπάθεια μιας κάποιας καταγραφής ανάγεται στις αρχές του αιώνα μας: πρόκειται για το έργο του É. Legrand, *Bibliographie albanaise. Description raisonnée des ouvrages publiés en albanais ou relatifs à l'Albanie du quinzième siècle à l'année 1900*, Paris 1912, αρ. 106, 121, 161, 165, 229, 239, 270, 296, 318, 321, 382, 394, 395, 409, 454, 455, 456, 457, 488 και 599. Για το λόγο αυτό στην παρούσα περίπτωση αποφεύχθηκε να συμπεριληφθούν κείμενα για τα οποία οι υπάρχουσες πληροφορίες δεν στάθηκαν δυνατό να διασταυρωθούν.

3. Βλ. N. Borgia, *Pericope evangelica in lingua albanese del secolo XIV da un manoscritto*

είναι πλήρες⁴, καθώς στο συγκεκριμένο απόσπασμα δεν αποδίδονται όλοι οι αλβανικοί φθόγγοι⁵, το γεγονός αυτό όμως δεν μειώνει καθόλου την αξία του. Το δεύτερο χειρόγραφο έχει γραφτεί στα μέσα περίπου του 17ου αι. από το Nilo Catalana, ορθόδοξο μοναχό του Mezzojuso της Σικελίας, όπου υπήρχε ισχυρή ελληνοαλβανική κοινότητα, και περιλαμβάνει ένα ελληνοαλβανικό λεξικό και στοιχειώδη γραμματική της αλβανικής γλώσσας⁶.

Με τα επόμενα κείμενα περνούμε κατευθείαν στο δεύτερο μισό του 18ου αι. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι την εποχή αυτή χρονολογούνται δύο λεξικά γραμμένα από ανθρώπους που κατάγονταν από τη Μοσχόπολη —γνωστή για την πνευματική της ακτινοβολία— και που αποσκοπούσαν στην καλλιέργεια της μητρικής γλώσσας των κατοίκων και στο γλωσσικό εξελληνισμό των ξενόφωνων πληθυσμών. Πρόκειται για την *Πρωτοπειρία* του Θεόδωρου Καβαλλιώτη⁷, από τους επιφανέστερους διευθυντές της ελληνικής ακαδημίας της Μοσχόπολης, που τυπώθηκε στη Βενετία το 1770 και η οποία περιέχει ελληνο-αλβανο-βλαχικό λεξικό γραμμένο με ελληνικά στοιχεία. Το δεύτερο κείμενο είναι η *Εισαγωγική διδασκαλία*⁸ του ιερομόναχου Δανιήλ Μοσχολίτη, το οποίο περιέχει και τετράγλωσσο λεξικό, της ελληνικής, βλαχικής, βουλγαρικής και αλβανικής γλώσσας, γραμμένο επίσης με ελληνικά στοιχεία⁹.

Όλα τα κατοπινά κείμενα χρονολογούνται στο 19ο αι., τέσσερα στο

greco della Biblioteca Ambrosiana, Grottaferata 1930.

4. Για τα αλφάβητα που χρησιμοποιήθηκαν από τους διάφορους συγγραφείς βλ. τους σχετικούς πίνακες στο τέλος του κειμένου.

5. T. Osmani, *Histori e alfabetit të gjuhës shqipe*, σ. 10-11.

6. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή», *Ο Ερασιστής*, 10/57 (1972), 69-111, ιδιαίτερα σ. 80.

7. *Πρωτοπειρία* παρά τοῦ σοφολογιωτάτου καί αἰδεσιμωτάτου διδασκάλου ἱεροκλήρικου καί πρωτοπαπᾶ κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου τοῦ Μοσχολίτου ξυνηθεῖσα, καί νῦν πρώτον τύποις ἐκδοθεῖσα δαπάνη τοῦ ἐντιμοτάτου καί χρησιμωτάτου κυρίου Γεωργίου Τρίκουπα, τοῦ καί Κοσμήτορος ἐπιλεγομένου, ἐκ πατρίδος Μοσχολέως. Ἐνετίησιν. ἀπό. 1770. Παρά Ἀντωνίω τῷ Βόρτολι.

8. *Εισαγωγική διδασκαλία*. Περιέχουσα Λεξικόν Τετράγλωσσον τῶν τεσσάρων κοινῶν Διαλέκτων ἧτοι τῆς ἀπλῆς Ῥωμαϊκῆς, τῆς ἐν Μοισία Βλαχικῆς, τῆς Βουλγαρικῆς, καί τῆς Ἀλβαντικῆς. Συντεθεῖσα μὲν ἐν ἀρχῇ χάριν εὐμαθείας τῶν φιλολόγων ἀλλογλώσσων νέων παρά τοῦ Αἰδεσιμωτάτου, καί Λογιωτάτου Διδασκάλου, Οἰκονόμου, καί Ἱεροκλήρικου Κυρίου Δανιήλ τοῦ ἐκ Μοσχολέως. Καλλυνθεῖσα δέ καί ἐπαυξηθεῖσα τῇ προσθήκῃ τινῶν χρεωδῶν καί περιεργείας ἀξίων, καί εὐλαβῶς ἀφερωθεῖσα τῷ Πανιερωτάτῳ, καί Λογιωτάτῳ Μητροπολίτῃ Πελαγωνίας, Ὑπερτίμῳ καί Ἐξάρχῳ πάσης Βουλγαρικῆς Μακεδονίας Κυρίῳ Κυρίῳ Νεκταρίῳ τῷ ἐκ Μουντανίων. Οὐ καί τοῖς ἀναλώμασι τύποις ἐκδόδοται δι' ἠφέλειαν τῶν Ἐπαρχιωτῶν αὐτοῦ εὐλαβῶν Χριστιανῶν. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ἀαβ' 1802. Πιθανότατα ἡ πρώτη ἐκδόσις τοῦ ἔργου ἐστὶν ἐν Βιέννῃ ἐν τῷ 1793/4. Βλ. «Das Lexikon Tetraglosson des Daniil Moschopolitis, neu edoert von J. Christophson», *Zeitschrift für Balkanologie*, 1 (1974), 1-128.

9. Κ. Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Ἡπειρος*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 301.

πρώτο μισό και τα υπόλοιπα στο δεύτερο μισό του. Πρώτο από αυτά είναι το ελληνοαλβανικό λεξικό του Μάρκου Μπότσαρη, του γνωστού ήρωα της Ελληνικής Επανάστασης, το οποίο γράφτηκε το 1809 στην Κέρκυρα¹⁰. Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για συστηματικό λεξικό, αλλά για μετάφραση στην αλβανική και συγκεκριμένα στην τοσικική διάλεκτο λέξεων και εκφράσεων της ελληνικής. Ούτε το αλφάβητο που χρησιμοποιεί ο Μπότσαρης είναι συστηματικό, καθώς χρησιμοποιεί περισσότερα από ένα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου για να αποδώσει τον ίδιο αλβανικό φθόγγο, με αποτέλεσμα να μην είναι εξυπηρετικό για τη γραφή της αλβανικής γλώσσας και κατά συνέπεια να μη βρει συνεχιστές.

Η πρώτη συστηματική προσπάθεια χρησιμοποίησης του ελληνικού αλφαβήτου για την απόδοση της αλβανικής έγινε με τη μετάφραση και έκδοση στην Κέρκυρα πρώτα του Κατά Ματθαίον Ευαγγελίου¹¹ και έπειτα της Καινής Διαθήκης¹². Η σημερινή έρευνα αποδίδει τη μετάφραση των δύο κειμένων στο V. Meksi, υπό την επιστασία του αρχιεπισκόπου Ευβοίας Γρηγορίου Αργυροκαστρίτη¹³. Το αλφάβητο που χρησιμοποιήθηκε στην έκδοση του 1827, το οποίο επαναλαμβάνεται και στην έκδοση της Καινής Διαθήκης του 1858 στην Αθήνα¹⁴, παρουσιάζει μικρές μόνο διαφοροποιήσεις από εκείνο του 1824. Περιλαμβάνει τα 24 γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου και 9 ειδικούς χαρακτήρες, οι οποίοι σύμφωνα με πληροφορίες κατασκευάστηκαν από το Γεώργιο Παπαγεωργίου στην Κέρκυρα¹⁵.

Η προσπάθεια αυτή του Meksi υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική και βρήκε αρκετούς συνεχιστές στους κατοπινούς συγγραφείς. Ο πρώτος και σημαντικότερος από αυτούς είναι ο Γερμανός αλβανολόγος Ritter von Xylander, ο

10. Για τη φιλολογική έκδοση του κειμένου βλ. Τ. Γιοχάλα, *Το ελληνο-αλβανικόν λεξικόν του Μάρκου Μπότσαρη. Φιλολογική έκδοσις εκ του αυτογράφου*, Αθήνα 1980, από την οποία έχει αντληθεί και το αλφάβητο.

11. Τό κατά Ματθαίον ευαγγέλιον τοῦ κυρίου καί σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, διγλωττον, ἀπλοελληνικόν καί ἀλβανητικόν. Κορφοί, ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τῆς Διοικήσεως, 1824.

12. Η ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ Του Κυριου και Σωτηρος ημων ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΔΙΓΛΩΤΤΟΣ, τούτέστι ΓΡΑΙΚΙΚΗ καί ΑΛΒΑΝΗΤΙΚΗ. ΔΓΙΑΤΑ Ε ΡΕ Ε Ζοτιτ σονε κε να Σπετοῦ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΙΤ ΜΠΕ ΔΙ ΦΙΟΥΧΕ, δό μέ θενε ΦΕΡΚΙΣΤΕ, έ δέ ΣΚΙΠΕΤΑΡΤΖΕ. ΕΠΙΣΤΑΣΙΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Αρχιεπισκόπου τῆς Εὐβοίας. ΚΟΡΦΟΙ ΕΝ ΤΗ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ. 1827.

13. Xh. Lloshi, «Të dhëna dokumentare të reja mbi vepërimitarinë e V. Meksit, G. Gjirakastritit dhe K. Kristoforidhit» [Καινούργια δεδομένα σχετικά με τη δραστηριότητα του V. Meksi, του Γ. Αργυροκαστρίτη και του Κ. Χριστοφορίδη], *Studime Filologjike*, 4 (1973), 167-185, 1 (1974), 97-147, 2 (1974), 127-161 και 3 (1974), 173-193, ιδιαίτερα 4 (1973), σ. 167-170.

14. Ἡ καινή Διαθήκη τοῦ κυρίου καί σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ διγλωττος, τούτέστι βλληνική (sic) καί ἀλβανική. Δγιατα ε ρε ε ζοτιτ σονε κε να σπετοῦ Ἰησου Χριστοῦτ μπε διτουμε δο με θενε φερκιστε ε δε σκιπεταρτζε. Ἐν Ἀθήναις, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως (Παρά τῇ Πύλῃ τῆς Ἀγορᾶς, ἀριθ. 420). 1858.

15. E. Legrand, *Bibliographie albanaise*, αρ. 165.

οποίος στο έργο του *Die Sprache der Albanesen oder Schkiptares*¹⁶ χρησιμοποίησε για την απόδοση των αλβανικών λέξεων το αλφάβητο του Meksi του 1827, με μικρές μόνον αλλαγές¹⁷.

Ενώ μέχρι τα μέσα του 19ου αι. οι περιπτώσεις χρησιμοποίησης του ελληνικού αλφαβήτου υπήρξαν, όπως είδαμε, περιορισμένες, αντίθετα στο δεύτερο μισό του αιώνα ο αριθμός τους αυξάνεται θεαματικά. Πρόκειται βέβαια για την περίοδο της πρώτης εθνικής αφύπνισης των Αλβανών¹⁸. Οι πρωτεργάτες του κινήματος είχαν εξαρχής συνειδητοποιήσει την ανάγκη για την πνευματική καλλιέργεια του λαού, η οποία θα οδηγούσε κατόπιν στην ανάπτυξη της εθνικής του συνείδησης και στην απελευθέρωση. Μαζί λοιπόν με τη γενικότερη συγγραφική και τυπογραφική δραστηριότητα που παρατηρείται αυτή την εποχή, έξαρση γνωρίζει και η συγγραφή αλβανικών κειμένων με ελληνική γραφή, τα οποία απευθύνονταν κυρίως στους κατοίκους του νότου.

Πρώτο σε χρονική σειρά από την ομάδα αυτή των κειμένων είναι το έργο του αλβανολόγου J. G. Hahn, *Albanesischen Studien*¹⁹, το οποίο εκτός των άλλων περιλαμβάνει γραμματική της αλβανικής, αλβανο-γερμανικό και γερμανο-αλβανικό λεξικό. Για τους αλβανικούς όρους ο συγγραφέας χρησιμοποίησε το ελληνικό αλφάβητο, σε συστηματική μορφή και με πλήρη απόδοση των φθόγγων της αλβανικής. Πρόκειται για μια από τις πιο ολοκληρωμένες εργασίες που είχαν έως τότε δημοσιευτεί και ήταν φυσικό να επηρεάσει τους κατοπινοί συγγραφείς, με κυριότερο τον Κωνσταντίνο Χριστοφορίδη, έναν από τους ηγέτες του κινήματος για την εθνική αφύπνιση και τη διάδοση της αλβανικής παιδείας στο λαό²⁰, ο οποίος ήταν ταυτόχρονα και δάσκαλος του Hahn για την αλβανική γλώσσα.

Τα αλφάβητα που χρησιμοποίησε ο Χριστοφορίδης στις πολυάριθμες συγγραφικές και μεταφραστικές εργασίες του, στα χειρόγραφα και τις επιστολές του, χρήζουν ιδιαίτερης μελέτης· στην περίπτωση αυτή θα περιοριστούμε στις δύο βασικές παραλλαγές του ελληνικού αλφαβήτου, αυτήν που χρησιμοποίησε στη γραμματική της αλβανικής γλώσσας²¹ και στο λεξικό του που

16. R. von Xylander, *Die Sprache der Albanesen oder Schkiptares*, Frankfurt an Main, 1835.

17. T. Osmani, *Histori e alfabetit të gjuhës shqipe*, σ. 79.

18. Βλ. σχετικά S. Skendi, *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton 1967.

19. Johann Georg von Hahn, *Albanesischen Studien, heft I-III*, Jena 1854. Reprint Verlag D. Kavavias, Athen MCMLXXXI.

20. Περισσότερα για τη δραστηριότητα του Κ. Χριστοφορίδη βλ. Xh. Lloshi, «Të dhëna dokumentare të reja mbi veprimtarinë e V. Meksit, G. Gjirokastritit dhe K. Kristoforidhit», 1 (1974), 97-147, 2 (1974), 127-161 και 3 (1974), 173-193· επίσης S. Shuteriqi, *Jetëshkrimi i Konstandin Kristoforidhit* [Η βιογραφία του Κωνσταντίνου Χριστοφορίδη], Monastir 1911.

21. Για τη γραμματική βλ. J. Kastriati, «Gramatika e gjuhës shqipe e K. Kristoforidhit (1882)» [Η γραμματική της αλβανικής γλώσσας του Κ. Χριστοφορίδη (1882)], *Buletin Shkencor*, 1

εκδόθηκε μετά το θάνατό του²², οι οποίες άλλωστε φανερώνουν και τις λύσεις που επέλεξε κάθε φορά ο συγγραφέας για τη γραφή της αλβανικής γλώσσας. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο Χριστοφορίδης, προκειμένου τα έργα του να γνωρίσουν όσο το δυνατόν ευρύτερη διάδοση στον αλβανικό λαό, μετέφραζε τα ίδια κείμενα —κυρίως από τη δεκαετία του 1870 και εξής— στην τσοκική διάλεκτο με το ελληνικό αλφάβητο και στην γκεκική, τη διάλεκτο του βορρά, με το λατινικό, όπου το καθένα ήταν περισσότερο διαδεδομένο αντίστοιχα²³.

Τρία διαφορετικά αλφάβητα βασισμένα στο ελληνικό χρησιμοποιήσαν, προκειμένου να αποδώσουν την αλβανική γλώσσα, δύο από τους σημαντικότερους εκφραστές του κινήματος για την εθνική αφύπνιση των Αλβανών. Ο πρώτος είναι ο Ιωάννης Βρεττός, ο οποίος εξέδωσε το 1866 τη γραμματική της ελληνικής γλώσσας γραμμένη στα αλβανικά²⁴, ενώ ακολούθησαν δύο ακόμη παραλλαγές του ελληνικού αλφαβήτου, στα 1877 και 1878, με μικρές μόνο διαφορές μεταξύ τους. Η προσπάθεια του Βρεττού ήταν ιδιαίτερα συστηματική σε ό,τι αφορά την ακρίβεια στην απόδοση των αλβανικών φθόγγων και η συμβολή του στη διαμόρφωση του αλφαβήτου της Κωνσταντινουπόλεως το 1879 υπήρξε σημαντική²⁵.

Ο δεύτερος είναι ο D. Camarda, από τους πιο γνωστούς εκπροσώπους των Αλβανών της Ιταλίας, ο οποίος χρησιμοποίησε το ελληνικό αλφάβητο σε τρία έργα του²⁶: πρόκειται για τα *Saggio di grammatologia comparata sulla lingua albanese*²⁷, *Alfabeto generale albano-epirotico* και *A Dora d'Istria - gli albanesi*, τα οποία εκδόθηκαν στο Livorno στα 1864, 1869 και 1870 αντίστοιχα. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα δύο τελευταία έργα ο Camarda τα έγρα-

(1977), 101-123.

22. Κ. Χριστοφορίδου, *Λεξικόν της Αλβανικής γλώσσας*, Αθήναι 1904.

23. J. Kastrati, «Gramatika e gjuhës shqipe e K. Kristoforidhit», σ. 106 και T. Osmani, *Histori e alfabetit të gjuhës shqipe*, σ. 108-109.

24. Ι. Βρεττού, *Γραμματική της ομιλουμένης Ελληνικής Γλώσσας εις την Αλβανικήν*, εν Κωνσταντινουπόλει 1866.

25. M. Domi, «Gramatika e Jani Vretos e vitit 1866 dhe kontributi i tij në përpunimin e terminologjisë gjuhësore të Rilindjes» [Η γραμματική του Ιωάννη Βρεττού του έτους 1866 και η συμβολή του στην επεξεργασία της γλωσσολογικής ορολογίας της Αναγέννησης], *Gjurmime Albanologjike. Seria e Shkencave Filologjike*, 7 (1977), 53-63. Σχετικά με το αλφάβητο Κωνσταντινουπόλεως βλ. T. Osmani, *Histori e alfabetit të gjuhës shqipe*, σ. 173-181 και S. Hoxha - S. Pepa, «Një vështrim për "Alfabetaren e gjuhës shqip" të Shoqërisë së Stambollit» [Μια ματιά στο "Αλφάβητο της αλβανικής γλώσσας" του Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως], *Studime Filologjike*, 2 (1979), 79-90.

26. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο κύριος όγκος του συγγραφικού του έργου στην αλβανική έχει αποδοθεί με το λατινικό αλφάβητο.

27. Το ίδιο αλφάβητο επαναλαμβάνεται και στο έργο του *Appendice al Saggio di grammatologia comparata sulla lingua albanese*, Livorno 1886.

ψε με δύο αλφάβητα, με το λατινικό για την γκεκική διάλεκτο και με το ελληνικό για την τοσκική²⁸, όπως ακριβώς θα κάνει λίγο αργότερα και ο Χριστοφορίδης. Σε γενικές γραμμές, το ελληνικό αλφάβητο του Camarda βασίστηκε σε εκείνο του Hahn, όπως αναφέρει και ο ίδιος ο συγγραφέας στην εισαγωγή του πρώτου από τα τρία έργα του, με αρκετές όμως αλλαγές. Στο αλφάβητο του Camarda του 1864 με τη σειρά του βασίστηκε και ο Th. Mitko στη λαογραφική συλλογή του *Αλβανική μέλισσα* και στο ποίημα *Οι Αλβανοί*, που εκδόθηκαν στην Αλεξάνδρεια στα 1878 και 1881 αντίστοιχα.

Από τη σύντομη αυτή καταγραφή δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε το έργο του Λ. Γ. Μπέλλου, *Αλβανικά ή οι τρεις ζώσαι διάλεκτοι της ελληνικής γλώσσας*, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1902. Το έργο αυτό αποτελεί συνέχεια των απόψεων περί φυλετικής συγγένειας μεταξύ Ελλήνων και Αλβανών και περί ελληνικής καταγωγής της αλβανικής γλώσσας, απόψεις που είχαν εμφανιστεί ήδη από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους παράλληλα με την πολιτική κίνηση για την ίδρυση ενός δυαδικού ελληνοαλβανικού κράτους²⁹. Γι' αυτό και στο σύντομο αλβανοελληνικό λεξικό που παραθέτει στο τέλος, ο συγγραφέας αποδίδει τις αλβανικές λέξεις με ελληνικά στοιχεία.

Το πρώτο και σημαντικότερο πρόβλημα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι συγγραφείς που επέλεξαν να υιοθετήσουν το ελληνικό αλφάβητο για τη γραφή της αλβανικής γλώσσας ήταν το γεγονός ότι τα 24 ελληνικά γράμματα δεν επαρκούσαν για να αποδώσουν το σύνολο των αλβανικών φθόγγων. Οι λύσεις που τελικά επιλέχθηκαν ήταν δύο και, με βάση το κριτήριο αυτό, είναι δυνατό να γίνει μια πρώτη διάκριση μεταξύ των διαφόρων ελληνικών αλφαβήτων. Έτσι, η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει τα αμιγώς ελληνικά αλφάβητα, στα οποία το κενό συμπληρώθηκε με τη χρήση διακριτικών σημείων στα ήδη υπάρχοντα ελληνικά γράμματα. Πρόκειται για μια πρακτική που επινοήθηκε και εφαρμόστηκε για πρώτη φορά από το V. Meksi στην έκδοση του 1824 και που ακολούθησαν κατόπιν και οι υπόλοιποι συγγραφείς³⁰. Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει τα μικτά αλφάβητα, στα οποία συμπεριλήφθηκαν και γράμματα του λατινικού αλφαβήτου³¹.

Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται το αλφάβητο της περικοπής του Ευαγγελίου του 14ου-16ου αι. (με εξαίρεση τη χρήση του γράμματος g για την

28. T. Osmani, *Histori e alfabetit të gjuhës shqipe*, σ. 195-199.

29. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Ξενογλώσσα κείμενα με ελληνική γραφή», σ. 83. Πρβλ. Τ. Γιοχάλα, «Ανέκδοτα τινά κείμενα περί Αλβανίας, αλβανικού αλφαβήτου και ελληνοαλβανικών σχέσεων», *Μνημοσύνη*, τ. Β' (1968-1969), 427-452.

30. J. Kastrati, «Gramatika e gjuhës shqipe e K. Kristoforidhit», σ. 106.

31. Στην ταξινόμηση των αλφαβήτων που ακολουθεί δεν περιλαμβάνονται τα αλφάβητα των N. Catalana και Καβαλλιώτη, τα οποία δυστυχώς δεν στάθηκε δυνατό να βρεθούν.

απόδοση του αλβανικού ν), του Δανιήλ Μοσχοπολίτη, τα δύο αλφάβητα του V. Meksi (με εξαίρεση τη χρήση του λατινικού b μόνο στο αλφάβητο του 1824 για την απόδοση του αντίστοιχου αλβανικού φθόγγου), το αλφάβητο του R. von Xylander —ο οποίος άλλωστε, όπως αναφέρθηκε, ακολούθησε σε γενικές γραμμές το Meksi— και τέλος το αλφάβητο του Λ. Μπέλλου. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται τα υπόλοιπα αλφάβητα, των Μ. Μπότσαρη, J. G. Hahn, I. Βρεττού, Κ. Χριστοφορίδη, D. Camarda και Th. Mitko.

Αυτό που θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς είναι το γεγονός ότι σε γενικές γραμμές τα αμιγώς ελληνικά αλφάβητα, με εξαίρεση εκείνο του Μπέλλου, είναι προγενέστερα των μικτών. Κανένα από αυτά δεν αγγίζει το δεύτερο μισό του 19ου αι., ενώ αντίθετα τα μικτά αλφάβητα τοποθετούνται μόνο σ' αυτό το χρονικό διάστημα, με εξαίρεση μόνο το αλφάβητο του Μ. Μπότσαρη, ο οποίος ωστόσο φαίνεται να είχε δεχθεί σημαντικές επιρροές, ακόμη και στη διάλεκτο που χρησιμοποιεί στο λεξικό του, από τις ελληνοαλβανικές κοινότητες της Κ. Ιταλίας και Σικελίας³². Τη διαφοροποίηση αυτή θα μπορούσε ίσως να ερμηνεύσει ως ένα βαθμό η προπαγάνδα υπέρ του λατινικού αλφαβήτου που είχε αρχίσει να γίνεται ιδιαίτερα έντονη κατά τις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα και η οποία ήταν δυνατό να είχε επηρεάσει τους συγγραφείς της περιόδου —δεν πρέπει βέβαια να ξεχνούμε ότι τρεις από τους συγγραφείς που χρησιμοποίησαν το ελληνικό αλφάβητο, οι Χριστοφορίδης, Camarda και Mitko, χρησιμοποιούσαν ταυτόχρονα και το λατινικό για τη γραφή της αλβανικής.

Μια δεύτερη διάκριση μεταξύ των ελληνικών αλφαβήτων μπορεί να γίνει με βάση το κριτήριο της συστηματικής απόδοσης κάθε αλβανικού φθόγγου με διαφορετικό γράμμα ή δίψηφο φωνήεν ή σύμφωνο της ελληνικής: έτσι, η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει εκείνα τα αλφάβητα, στα οποία δεν αποδίδεται συστηματικά κάθε αλβανικός φθόγγος με διαφορετικό γράμμα, ενώ η δεύτερη τα αλφάβητα που συστηματικά τηρούν την αναλογία ένα προς ένα. Στην πρώτη εντάσσονται το αλφάβητο της περικοπής του Ευαγγελίου του 14ου-16ου αι., του Δανιήλ Μοσχοπολίτη, του Μάρκου Μπότσαρη, τα δύο αλφάβητα του Meksi, το αλφάβητο του Xylander, τα τρία αλφάβητα του Camarda και το αλφάβητο του Μπέλλου. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται τα υπόλοιπα αλφάβητα, των Hahn, Χριστοφορίδη, Βρεττού και Mitko.

Και στην περίπτωση αυτή θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι τα πιο συστηματικά αλφάβητα είναι και τα μεταγενέστερα, καθώς ανήκουν όλα στο δεύτερο μισό του 19ου αι. Επιπλέον, είναι όλα μικτά αλφάβητα. Φαίνεται λοιπόν ότι οι δημιουργοί τους, πιστοί στην άποψη ότι κάθε φθόγγος πρέπει

32. Βλ. σχετικά Τ. Γιοχάλα, *Το ελληνο-αλβανικόν λεξικόν του Μάρκου Μπότσαρη*, σ. 72.

να αποδίδεται με ένα γράμμα προκειμένου να αποφεύγονται συγχύσεις και επαναλήψεις, αλλά κι επειδή αυτός ήταν ο μόνος τρόπος ώστε να ανοίξει ο δρόμος για ένα συστηματικό αλφάβητο που θα ήταν κατάλληλο να αποδώσει την αλβανική γλώσσα, απέβαλαν τη χρήση των διακριτικών συμβόλων από τα ελληνικά γράμματα (κυρίως την τελεία ή τις δύο τελείες) και υιοθέτησαν τη χρήση λατινικών γραμμάτων, με τα οποία άλλωστε οι Αλβανοί ήταν ως ένα βαθμό εξοικειωμένοι και θα μπορούσαν εύκολα να τα κατανοήσουν.

Η τάση μάλιστα αυτή γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στους δύο συγγραφείς Κ. Χριστοφορίδη και Ι. Βρεττό, οι οποίοι χρησιμοποίησαν περισσότερα του ενός αλφάβητα για την απόδοση της αλβανικής. Οι αλλαγές που παρατηρούνται μεταξύ των αλφαβήτων του Χριστοφορίδη του 1882 και 1904 δείχνουν ότι ο συγγραφέας απέβαλε τη χρήση των διακριτικών σημείων από τα ελληνικά γράμματα γ, λ, ν, κ και ρ για την απόδοση των αλβανικών φθόγγων gj, l, nj, q και gt αντίστοιχα. Στη θέση τους χρησιμοποιεί πλέον λατινικά γράμματα ή δίψηφα, τα οποία σχηματίζει κυρίως με τη βοήθεια του j. Έτσι, το αλφάβητο του 1904 καταλήγει σε μια μορφή σχεδόν όμοια με εκείνη του αλφαβήτου του Hahn του 1854. Κατά παρόμοιο τρόπο ο Βρεττός στο αλφάβητο του 1878 αντικατέστησε με δίψηφα τους ειδικούς χαρακτήρες που είχε δημιουργήσει και χρησιμοποιήσει σ' εκείνο του 1877 για την απόδοση των αλβανικών ζ, gj, nj, x, kh, z και ng. Ειδικότερα μάλιστα για την απόδοση των x και kh φαίνεται ότι δανείστηκε τα δίψηφα ds και ds που για πρώτη φορά έθεσε σε χρήση ο Camarda το 1864.

Προς την ίδια κατεύθυνση συστηματοποίησης των αλφαβήτων φαίνεται ότι κινήθηκαν και μερικοί από τους συγγραφείς της πρώτης κατηγορίας, οι οποίοι προσπάθησαν να μειώσουν το μεγάλο αριθμό των γραμμάτων που βρίσκονταν σε χρήση ώστε να δώσουν μια πιο σαφή μορφή στα αλφάβητα που χρησιμοποιούσαν, χωρίς ωστόσο να φτάσουν στην πλήρη αναλογία του ένα προς ένα. Έτσι, ενώ όπως είπαμε ο Xylander ακολούθησε σε γενικές γραμμές το αλφάβητο του Meksi του 1827, περιορίσε ωστόσο τα πολλά γράμματα που χρησιμοποίησε ο δεύτερος, κυρίως για την απόδοση των αλβανικών φθόγγων k, l, ll, nj, q και r, ενώ παράλληλα απέβαλε τη χρήση των ψ, γγ και γκ για την απόδοση των αλβανικών ps, ngj και ng αντίστοιχα.

Κατά παρόμοιο τρόπο ο Camarda, παρόλο που ξεκίνησε το 1864 από ένα αλφάβητο 45 γραμμάτων για την απόδοση των 36 φθόγγων της αλβανικής³³, προσπάθησε σταδιακά να περιορίσει το μεγάλο αυτό αριθμό, αφαιρώ-

33. Αξίζει ίσως να σημειώσουμε το γεγονός ότι ο Camarda δεν υπήρξε συστηματικός ούτε στη χρήση του λατινικού αλφαβήτου για τη γραφή της αλβανικής γλώσσας, χρησιμοποιώντας και εκεί περισσότερα από ένα γράμματα για να αποδώσει τον ίδιο φθόγγο.

ντας τα επιπλέον γράμματα που είχε χρησιμοποιήσει για την απόδοση των αλβανικών *ë, h, rr* και *s*, ενώ απέβαλε επίσης το γράμμα *j*. Την εξέλιξη του αλφαβήτου του Camarda προς μια πλήρως συστηματική απόδοση κάθε φθόγγου με διαφορετικό γράμμα ανέλαβε τελικά ο Mitko, ο οποίος απέβαλε όλα τα επιπλέον γράμματα που χρησιμοποίησε ο Camarda για τους φθόγγους *ë, g, h, l, rr, s* και *u*, ενώ ταυτόχρονα δεν χρησιμοποίησε τα ελληνικά *ξ* και *ψ* για την απόδοση των αλβανικών *ks* και *ps* αντίστοιχα.

Παρά τη διάδοσή του κυρίως στο νότιο τμήμα της χώρας και τη χρησιμοποίησή του από σημαντικούς Αλβανούς συγγραφείς και πατριώτες, το ελληνικό αλφάβητο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, δεν κατόρθωσε τελικά να επικρατήσει του λατινικού. Η προπαγάνδα υπέρ της υιοθέτησης του λατινικού αλφαβήτου, με πρωτεργάτες τη *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* και τον καθολικό κλήρο γενικότερα, είχε ξεκινήσει από πολύ νωρίς, ήδη από το 17ο αι., και πήρε ευρύτερες διαστάσεις από το 18ο αι. και εξής³⁴, με αποτέλεσμα να επιτύχει την εμπέδωσή του ως του ιδανικότερου αλφαβήτου για την απόδοση της αλβανικής γλώσσας, τουλάχιστον στο κεντρικό και βόρειο τμήμα της χώρας. Η πολιτική ανάμειξη της Ιταλίας και της Αυστρίας στο αλβανικό ζήτημα, κυρίως κατά το 19ο αι., οπωσδήποτε ενίσχυσε την προσπάθεια αυτή³⁵.

Προς την ίδια κατεύθυνση συντέλεσε βέβαια και η διαμάχη που αναπτύχθηκε με το ελληνικό κράτος σχετικά με την τύχη των εδαφών της Ηπείρου³⁶. Οι Αλβανοί εθνικιστές είδαν τις ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις ως μια προσπάθεια προσάρτησης αλβανικών εδαφών και θεώρησαν την υιοθέτηση του λατινικού αλφαβήτου ως ένα μέσο αντίστασης στην επέκταση του ελληνορθόδοξου πολιτισμού και την ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου στη χώρα.

Υπήρχαν βέβαια και λόγοι καθαρά πρακτικοί που συνηγορούσαν υπέρ της επικράτησης του λατινικού αλφαβήτου για την αλβανική γλώσσα. Η χρησιμοποίησή του επέτρεπε την εκτύπωση βιβλίων οπουδήποτε στον κόσμο χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες, πράγμα για το οποίο ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα οι πρωτεργάτες του κινήματος για την εθνική αφύπνιση, ως το προσφορότερο μέσο για τη διάδοση της παιδείας και την άνοδο του πνευματικού επιπέδου

34. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή», σ. 82.

35. Περισσότερα για την ανάπτυξη της αυστριακής και ιταλικής προπαγάνδας στην Αλβανία βλ. Ε. Ι. Νικολαΐδου, *Ξένες προπαγάνδες και εθνική αλβανική κίνηση στις μητροπολιτικές επαρχίες Δυρραχίου και Βελεγράδων κατά τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Ιωάννινα 1978.

36. Περισσότερα για το ζήτημα βλ. Β. Kondis, *Greece and Albania 1908-1914*, Thessaloniki 1976.

του λαού³⁷. Και από την άποψη αυτή, της προετοιμασίας δηλαδή του δρόμου που θα οδηγούσε στην εθνική χειραφέτηση των Αλβανών, το λατινικό αλφάβητο θα πρέπει ίσως να θεωρηθεί ως η ορθότερη επιλογή που θα μπορούσε να είχε γίνει.

37. S. Skendi, «The History of the Albanian Alphabet: A Case of Complex Cultural and Political Development», σ. 283.

Σημερινό αλβανικό αλφάβητο	Αλφάβητο περικοπής του Ευαγγελίου 14ου-16ου αι.	Αλφάβητο Δ. Μοσχολίτη 1793/4	Αλφάβητο Μ. Μπόσαρη 1809
a	α	α	α, αα
b	π	π, μπ	μπ, β
c	–	τζ	τζ
ç	–	τζ	τζ, τζί, τζη
d	δ	τ, ντ	ντ
dh	δ	δ	δ
e	ε	ε, αι	ε, αι, εε
ë	ε, η, αι	α	ε, ε, αι, εε
f	φ	φ	φ, υ
g	–	κ, γκ	γκ
gj	γγ	κ, γκ	γκ, γκη, γκί
h	–	χ	χ
i	ι, ει, η, ιϊ	ι, η, υ, οι, ει	ι, η, οι, ι, ηυ
j	η, ιϊ	γι, ι	ι, η, ύ, ι, οι, γ, γι
k	κ	κ	κ, ch
l	λ	λι	λ
ll	λ	λ	λ
m	Μ	μ	μ
n	ν	ν	ν
nj	–	νν, ννι	gn, gni
o	ο	ο, ω	ο
p	π	π	π
q	κ	κι, κε	κ, κου
r	ρ	ρ	ρ, ρ
rr	ρ	ρ	ρ
s	σ	σ	σ, s
sh	σ	σσ	σ, s, σσ, σι
t	τ	τ	τ, ι
th	θ	θ	θ
u	ου	ου	σ, υ, οίκου
v	β	β, υ	β
x	–	τζ	τζ
xh	–	τζ	τζ, τζη
y	–	ιου, ου	–
z	ζ, ζ	ζ	ζ
zh	–	ζ	–
ngj	γγι, γγι		
nk	γκ		
mp	Μπ		
gh			γ
hj			χ
lj			λη

Σημερινό αλβανικό αλφάβητο	Αλφάβητο V. Meksi 1824	Αλφάβητο V. Meksi 1827	Αλφάβητο R. von Xylander 1835
a	α	α	α
b	b	π	π
c	τζ	τζ	τζ
ç	τζ	τζ(ι)	τζ
d	δ	δ·	δ·
dh	δ	δ	δ
e	ε	ε	ε
ë	α	ε	ε
f	φ	φ	φ
g	–	f	f
gj	γγ, γγι	f(ι), γγ(ι)	f, f(ι), γγ
h	χ	χ, χ(ι)	χ, χ
i	ι, η	ι, η	ι, η
j	γ, γι	γι	γ, γι, γ
k	κ	κ, κ	κ
l	λ	λ, λλ, λ·	λ
ll	λ', λλ	λ', λ	λ·
m	M	M	M
n	v	v	v
nj	v	v(ι)	v
o	ο, ω	ο, ω	ο, ω
p	π	π	π
q	κ	κ(ι), κ	κ
r	ρ	ρ, ρρ	ρ·
rr	ρρ	ρρ	ρρ
s	σ	σ	σs
sh	σs	σ	σ
t	τ	τ	τ
th	θ	θ	θ
u	ου	ου	ου
v	β	β	β
x	–	τζ	–
xh	–	–	τζ
y	ε	–	υ
z	ζ	ζ	ζ
zh	–	–	τζι
ps		ψ	
nt		ντ	
np		Μπ	
ngj		γγ	
ng		γκ	

Σημερινό αλβανικό αλφάβητο	Αλφάβητο J. G. Hahn 1854	Αλφάβητο Κ. Χριστοφορίδη 1882	Αλφάβητο Κ. Χριστοφορίδη έκδ. 1904
a	α	α	α
b	b	b	b
c	τσ	τσ	τσ
ç	τθ	τθ	τθ
d	d	d	d
dh	δ	δ	δ
e	ε	ε	ε
ë	ε̇	ε̇	ε̇
f	φ	φ	φ
g	γ	γ	γ
gj	γj	γ	γj
h	χ, χ̇	χ̇	χ̇
i	ι	ι	ι
j	j	j	j
k	κ	κ	κ
l	λj	λ̇	λj
ll	λ	λ	λ
m	μ	μ	μ
n	ν, ν̇	ν	ν
nj	νj	ν̇	νj
o	ο	ο	ο
p	π	π	π
q	κj	κ̇	κj
r	ρ	ρ	ρ
rr	ρρ	ρ̇	ρρ
s	σ	σ	σ
sh	θ	θ	θ
t	τ	τ	τ
th	θ	θ	θ
u	ου	υ	υ
v	β	β	β
x	δσ	δσ	δσ
xh	δθ	δθ	δθ
y	υ	υ	υ
z	ζ	ζ	ζ
zh	σ̇	ζ̇	ζ̇
ks	ξ		

Σημερινό αλβανικό αλφάβητο	Αλφάβητο D. Camarda 1864	Αλφάβητο D. Camarda 1869	Αλφάβητο D. Camarda 1870
a	α	α	α
b	b	b	b
c	τσ	τσ	τσ
ç	τς	τς	τς
d	d	d	d
dh	δ	δ	δ
e	e	ε	ε
ë	e, η	η, α, φ	η
f	φ	φ	φ
g	γ, γ'	γ	γ, γ'
gj	γj	γj	γ'
h	χ, χj	χ	χ
i	ι	ι	ι
j	j	j	?
k	κ	κ	κ
l	λ, λj	λj	Λ, Λ', ΛΛ, Λ?
ll	λ	Λ, ΛΛ	λ'
m	M	M	M
n	v	v	v
nj	vj	vj	vι
o	ο, ω	ο, ω	ο, ω
p	π	π	π
q	κj	κj	κ?
r	ρ	ρ	ρ
rr	ρ', ρρ, ρ' ρ'	ρ, ρρ	ρ'
s	σ, s, τσ	σ, s	σς
sh	σς	σς	σς
t	τ	τ	τ
th	θ	θ	θ
u	σ, ου	σ, ου	σ, ου
v	β	β	ββ
x	δσ	δσ	δσ
xh	δς	δς	δς
y	υ	υ	υ
z	ζ	ζ	ζ
zh	ζζ	ζζ	ζζ
ks	ξ	ξ	ξ
ps	ψ	ψ	ψ

Σημερινό αλβανικό αλφάβητο	Αλφάβητο I. Βρεττού 1866	Αλφάβητο I. Βρεττού 1877	Αλφάβητο I. Βρεττού 1878
a	α	α	α
b	b	b	b
c	c	c	το
ç	ç	ç	ts
d	d	d	d
dh	δ	δ	δ
e	ε	ε	ε
ë	e	e	e
f	φ	φ	φ
g	γ	γ	γ
gj	q	q	γj
h	χ	χ, h	h
i	ι	ι	ι
j	η	j	j
k	κ	κ	κ
l	λ	λ	λ
ll	λ	λ	λ'
m	M	M	M
n	ν	ν	ν
nj	w	η	η
o	ο	ο	ο
p	π	π	π
q	y	κ	ϝ
r	ρ	ρ	ρ
rr	ρρ	ρ	ρ
s	σ	σ	σ
sh	s	s	s
t	τ	τ	τ
th	θ	θ	θ
u	υ	υ	υ
v	β	β	β
x	–	Ϟ	ds
xh	g	ç	ds
y	υ	υ	υ
z	ζ	ç	z
zh	j	z	z
ks	ξ		
ps	ψ		
ng		γ	

Σημερινό αλβανικό αλφάβητο	Αλφάβητο Th. Mitko 1878	Αλφάβητο Th. Mitko 1881	Αλφάβητο Λ. Γ. Μπέλλου 1902
a	α	α	α
b	b	b	μπ, β', π
c	τσ	τσ	τσ
ç	ts	ts	τσ
d	d	d	'δ
dh	δ	δ	δ
e	ε	ε	ε, η, αι
ë	η	e	ε
f	φ	φ	φ
g	γ	γ	γ, 'γ
gj	γι	γι	γι, γ, 'γ
h	χ, χ'	χ	χ
i	ι	ι	ι, η, υ, οι
j	j	j	ι, γ, υ
k	κ	κ	κ
l	λι	Λι	λ
ll	λ	λ	λ
m	M	M	μ
n	v	v	v
nj	νι	νι	ν, νν
o	ο, ω	ο	ο, ω
p	π	π	π
q	κι	κι	κ, κκ
r	ρ	ρ	ρ
rr	ρ	ρρ	ρ
s	σ	σ	σ, ζ
sh	σς	σς	'σ, 'ζ
t	τ	τ	τ
th	θ	θ	θ
u	υ	ου	ου
v	β	β	β
x	δσ	δσ	τξ
xh	δς	-	-
y	υ	υ	υ, ει
z	ζ	ζz	ζ
zh	ζς	-	-